

Wschod 151, 26.05.2017

Chrześcijańska Akademia Teologiczna
Wpłynęło dn. 26.05.2017
Nr 491/3/2017
Zaś.

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

Ks. mgr Adam Magruk, *Św. Marek Eugenikos, biskup Efezu – teolog i hierarcha. Studium dogmatyczno-liturgiczne*. Praca doktorska napisana na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie pod kierunkiem promotora bp. Prof. zw. dr. hab. Jerzego Pańkowskiego i promotora pomocniczego ks. dr. Rostislava Yaremy. Warszawa 2017, ss. 209.

W historii Kościoła można wskazać na ważne punkty zwrotne. W dziejach Kościoła prawosławnego jednym z takich punktów był przełom XIV i XV wieków. Był to czas prób unifikacyjnych, schyłek bizantyjskiego imperium – wstrząsów, z których każdy mógł zdeterminować zupełnie nowe kierunki rozwoju ziemskiej struktury eklezjalnej. W tym niestabilnym okresie azymut właściwej drogi często był wyznaczany cichym głosem jednostek. Zasada ta może być potwierdzona przykładami z okresu walki o ortodoksję epoki soborów powszechnych, jak również czasu sporów palamickich czy rozwoju idei unii z Rzymem. Obrona słusznej drogi i walka z zakusami zmian doktrynalnych, moralnych lub eklezjalnych, nie była przypadkową. Apologetyczna walka była świadomym działaniem tych, którzy widząc potencjalne zagrożenia, opierali się nie na swoich własnych koncepcjach, lecz sięgali do fundamentów wiary – Pisma Świętego, i Świętej Tradycji.

W ten sposób należy odczytywać losy Kościoła pierwszych dekad XV wieku. Potencjalnie groźne punkty zwrotne, które mogłyby doprowadzić Prawosławie do nieprzewidywalnych konsekwencji, w wyniku działalności apologetycznej jednego bizantyjskiego biskupa, zostały pokonane. Postać biskupa Efezu, św. Marka Eugenikosa, wyrosła w tym czasie do roli filaru, na którego teologicznych wskazówkach oprzeć się mogli zarówno wierni jak i hierarchowie Kościoła prawosławnego.

Historycy kościelni podejmowali kwestię XV-sto wiecznego punktu zwrotnego, analizując dzieje zwoływanych soborów unijnych, podejmowanej polemiki pomiędzy łacińskim Zachodem a bizantyjskim Wschodem, czy skupiając się na politycznych uwarunkowaniach historii Bizancjum. Świadom tego jest Doktorant, który przedłożył na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie dysertację

poświęconą św. Markowi biskupowi Efezu. Praca napisana pod kierunkiem biskupa prof. zw. dr. hab. Jerzego Pańkowskiego, przy wsparciu pomocniczego promotora ks. dr. Rostislava Yaremy, wyodrębnia z tego zbioru ważnych historycznych wydarzeń postać jednego z bizantyjskich biskupów i próbuje przedstawić jego oddziaływanie na losy chrześcijańskiej wspólnoty nie tylko przez pryzmat podejmowanych przez niego działań, lecz przede wszystkim z perspektywy jego teologicznej i liturgicznej twórczości.

Przedłożona do recenzji rozprawa *Św. Marek Eugenikos, biskup Efezu – teolog i hierarcha. Studium dogmatyczno-liturgiczne* już na wstępie pozwala odkryć niezwykle istotną w badaniach naukowych cechę Doktoranta, którą jest skupienie się na meritum zagadnienia i wyodrębnienie z natłoku informacji tych, które stanowią niezbadaną dotychczas kartę.

Dziedzictwo myśli św. biskupa było już poddane naukowej analizie. Monografie i opracowania K. Mamonisa, N. Vasiliadisa, prof. Larentzakisa, prof. Dietiena czy ks. Radomskiego ukazały jego fundamentalne koncepcje, przedstawiając nauczanie św. Marka w kontekście dyskusji ferraro-florenckich. Naukowe opracowania koncentrując się na teologii, dogmatyce i metodzie apologetycznej, marginalizowały jednak w pewien sposób część dorobku św. Marka Eugenikosa. Poza spektrum teologiczno-dogmatycznym stawiano zagadnienia liturgiczne, które jednakże nie mają wyłącznie charakteru obrzędowego, lecz w dorobku św. biskupa stanowią istotny element mistagogiczny. Na ten obszar duszpasterskiej działalności św. Marka zwrócił uwagę Doktorant, który już w temacie rozprawy łączy dwie sfery dogmatyczną i liturgiczną. Jak ukazują kolejne rozdziały i paragrafy połączenie to było zamierzone i, na co również należy zwrócić uwagę, niezwykle owocny pod kątem ukazania holistycznej koncepcji teologicznej.

Przed zasadniczą oceną rozprawy, w świetle dotychczasowych opracowań poświęconych św. Markowi Efeskiemu, należy podkreślić zasadność przyjętego tematu i kierunku badań. Ukierunkowanie Doktoranta w kierunku studium dogmatyczno-liturgicznego to wyraz doświadczenia badawczego Promotora tejże pracy, któremu pragnę wyrazić wielkie uznanie. Dzięki wprowadzeniu ks. Adama Magruka ku holistycznej analizie twórczości św. Marka Eugenikosa, doprowadził bowiem do stworzenia opracowania, które znacznie poszerza dotychczasowy zakres wiedzy i jednocześnie odwołuje się do znanej w historii Kościoła metody kompleksowego dyskursu, wykorzystującego argumenty dogmatyczne, patrystyczne, doświadczenie życia ascetycznego i liturgicznego.

Z uznaniem należy podkreślić pracowitość Autora tejże rozprawy, który włożył dużo wysiłku w uzyskaniu niespotykanych w Polsce opracowań i monografii. Jak sam wskazuje we wstępie, poszukiwania literatury i opracowań doprowadziły go do wyjazdów do greckich

bibliotek naukowych oraz bibliotek i archiwów cerkiewnych. To zaangażowanie badawcze daje o sobie znak w treści rozprawy, oferując czytelnikowi wyjątkowo bogatą bazę bibliograficzną.

I. Ocena merytoryczna pracy

Ks. mgr. Adam Magruk za swój cel postawił analizę życia i twórczości św. Marka Eugenikosa, biskupa efeskiego. Cel rozprawy został jednoznacznie określony we wstępie (s. 6) i streszczeniach (s. 204) i jest nim „systematyczna analiza nauki i spuścizny duchowej świętego biskupa Eugenikosa”. Doktorant odpowiednio wytyczył pole badań ograniczając je do koncepcji trynitarnych, eschatologicznych i wybranych elementów życia liturgicznego (s. 6). Już na wstępie Autor przedstawia szereg pytań badawczych, które wynikają z założonego celu rozprawy, są z nim kompatybilne i prowadzą do jego realizacji. Pytania mają charakter problemowy i z założenia prowadzą do odpowiedzi ukazujących spójny teologiczny system św. Marka. Nie wszystkie z tych zagadnień były bezpośrednio związane z dyskusjami ferraro-florenckimi, natomiast wszystkie wyznaczały jednoznaczną drogę ortodoksji, której św. Marek był wierny.

Doktorant odpowiednio umiejscawia swoje badania w szeregu opracowań naukowych poświęconych św. Markowi, wskazując na dotychczasowy stan badań i precyzując, które z istotnych elementów jego twórczości nie zostały jeszcze finalnie opracowane. W ten sposób, przeprowadzając dogłębną analizę dotychczasowego stanu wiedzy (s. 7-10), wskazuje na niezbędne ukierunkowanie swoich badań. Wskazania te są zbieżne z postawionymi przez Autora pytaniami badawczymi (s. 6-7).

Metodologia pracy została przygotowana w sposób logiczny i spójny. Autor przedstawia jej założenia we wstępie (s. 8), wskazując na zasadność wykorzystania metod: monograficznej, analizy porównawczej oraz fenomenologicznej.

Rozprawa doktorska ks. mgr. Adama Magruka, licząca 208 stron, składa się ze *Wstępu* (s. 5-12), czterech rozdziałów (s. 13-178), *Zakończenia* (s. 179-183), *Wyjaśnienia skrótów pozycji obcojęzycznych* (s. 184), *Bibliografii* (s. 185-203), oraz *Streszczenia* w języku polskim (s. 204-206) i angielskim (s. 207-208). Całokształt struktury pracy jest metodologicznie poprawny i przejrzysty.

Wstęp został precyzyjnie przemyślany pod względem formalnym. Autor rozpoczyna od przedstawienia osoby świętego biskupa Marka Eugenikosa ze wskazaniem na współczesną recepcję jego poglądów (s. 5-6). Opisane we wstępie monografie i opracowania korespondują

z pytaniami badawczymi i prowadzą do akceptacji założonego celu pracy badawczej Doktoranta.

Prezentując pytania badawcze Autor słusznie zauważa, że są one zbieżne z tymi, które „stawiane były samemu biskupowi Markowi przez przedstawicieli świata zachodniego” (s. 6), jak również z tymi, „które nurtowały jego samego oraz wiernych prawosławnych piętnastowiecznego Bizancjum” (s. 6).

Przedstawienie aktualnego stanu wiedzy zostało przez Autora potraktowane bardzo skrupulatnie. Doktorant przedstawia dotychczasowe opracowania szeregując je zarówno językowo jak i tematycznie, jednocześnie wskazując na fundamentalne rozprawy i monografie oraz wskazując zauważalne białe plamy (s. 7-10). Wstęp zawiera także charakterystykę kolejnych rozdziałów pracy (s. 10-11).

W następujących po *Wstępie* czterech rozdziałach zostały omówione zagadnienia, które są niezbędne, aby ukazać istotę problemu sformułowanego w tytule rozprawy. Ich struktura nie została wzbogacona podsumowaniem, które wydaje się potrzebne przy szerokim spektrum tematycznym.

W rozdziale I (s. 13-38) Autor przedstawia żywot św. Marka uzupełniony o syntetyczny opis twórczości i metodologii pisarskiej (s. 33-38). Doktorant skupia się na epizodach z życia św. Marka, które w kolejnych rozdziałach staną się argumentami w dyskursie teologicznym. Obszerne ukazanie życia, poglądów i działań biskupa Efezu, ugruntowane na krytycznych opracowaniach i tekstach źródłowych pozwala Doktorantowi obalić m.in. tezę o antyzachodnich przekonaniach lub dążeniu do izolacji z Kościołem łacińskim. W opisie wydarzeń związanych z uczestnictwem świętego Marka na soborach w Ferrarze i we Florencji, ks. Adam przedstawia fakty, które ukazują biskupa jako osobę „głęboką wierzącą w idee i perspektywy przyświecające soborowi” (s. 23).

Analiza hagiograficzna okazuje się niezbędna również dlatego, że ukazuje cechy charakteru św. Marka. Jego działania opierały się na gorliwości pasterskiej, której obce były dyplomacja czy sztuczna kurtuazja (s. 24). Jak okazuje się później, Doktorant podkreśla te cechy biskupa w kolejnych rozdziałach, w których poddać analizie przemówienia i pisma św. Marka Efeskiego.

Najbardziej znaczącym wydarzeniem związanym z życiem św. biskupa, była odmowa podpisania unii zjednoczeniowej z Kościołem łacińskim. Autor rozprawy przedstawia i wyjaśnia złożoną argumentację św. Marka. Przedstawia bezkompromisową postać, która broniła fundamentów wiary przed politycznymi zależnościami, naciskami ze strony papieża i cesarza Jana Paleologa oraz szantażami zagrożonego władcy Bizancjum. Tuż przed

zakończeniem obrad soborowych św. Marek został aresztowany. Pozostali członkowie greckiej delegacji zaakceptowali warunki papieża i 6 lipca 1439 roku podpisali akt unii, oddając także hołd papieżowi. Św. Marek został zwolniony z domowego aresztu w celu podpisania aktu unii. Konsekwentnie zachowując ortodoksyjne wyznanie wiary, św. Marek jako jedyny z greckiej delegacji, nie złożył swego podpisu. Co więcej głośno i otwarcie walczył w obronie ortodoksji, wystawiając się na oszczerstwa, groźby i publiczne poniżenia (s. 28).

Bezkompromisowa postawa świętego spotkała się z uznaniem mieszkańców Konstantynopola, którzy od tego momentu określali go jako świętego. Efeski biskup rozpoczął pracę nad zwalczaniem haniebnej unii, głosząc płomienne kazania. W ich efekcie „wielu biskupów, którzy wcześniej złożyli swoje podpisy, teraz je wycofało” (s. 28).

Charakterystyka św. Marka, przedstawiona przez Doktoranta, podkreśla jego niestrudzoną postawę apologety i duchowego lidera. Jak trafnie uwypukla to Autor rozprawy, św. Marek „do ostatnich dni swojego życia podejmował się aktywnej polemiki z przeciwnikami prawosławia pisząc kazania, dogmatyczne traktaty i listy” (s. 30).

Rozdział I kończy syntetyczny opis twórczości św. Marka (s. 33-38), w którym aktywność literacką uporządkowano historycznie oraz gatunkowo.

Rozdział II analizuje nauczanie trynitarne św. Marka i został opracowany w efekcie prowadzonych przez Doktoranta badań finansowanych z dotacji celowej na prowadzenie badań naukowych ChAT. Autor wprowadza czytelnika w meandry greckiej terminologii (s. 40-44), by dalej przedstawiać złożoną koncepcję trynitarną. Analiza materiału badawczego prowadzona jest poprawnie, a kolejne podrozdziały wynikają z poprzednich i wprowadzają w nowe zagadnienia związane z triadologią św. Marka. Autor rozprawy, po wyjaśnieniu zagadnień terminologicznych, ukazuje prawosławne nauczanie trynitarne, przedstawia relacje i zależności pomiędzy Świętymi Osobami Trójcy, a następnie wyjaśnia koncepcję niestworzonych energii (s. 49). W swej analizie Doktorant zwraca uwagę na istotne elementy systemu teologicznego św. Marka, które muszą być uwzględnione w kompleksowej analizie jego dzieł. Dlatego Autor podkreśla znaczenie terminów wykorzystywanych przez efeskiego biskupa, m.in. synonimiczność słów „zbawienie” oraz „przebóstwienie”, które św. Marek używał zamiennie (s. 53).

Rozważania o niestworzonych energiach i niestworzonej światłości, zostały skonfrontowane z nauczaniem św. Jana Damasceńskiego, św. Makarego Wielkiego czy św. Grzegorza Palamasa, ukazując tym samym na św. Marka jako kontynuatora myśli patrystycznej, wskazując jednak również na jego osobiste, autorskie dokonania w przedłożonym temacie.

Kolejny podrozdział skupia się na apologii artykułu Symbolu Wiary o pochodzeniu Ducha Świętego, którą św. Marek publikuje ze względu na pojawienie się na Zachodzie filioque. Doktorant przedstawia spójną i całościową analizę tego zagadnienia, które w swych dziełach opisał św. biskup. W zgodzie z przyjętą w prawosławiu metodą badawczą, analizuje wypowiedzi św. Marka porządkując je wokół źródeł skrypturystycznych (s. 58-65) oraz kanonicznych (s. 65-69). Kwestia modyfikacji słów Credo była dla Eugenikosa poważnym problemem dogmatycznym. Ostrzegał m.in., iż wprowadzenie filioque narusza dogmat trynitarny poprzez potwierdzenie istnienia trzech istot w życiu Trójjedynego Boga. Doktorant przywołuje istotną konkluzję św. Marka: „skoro Ojciec – jak głosili rzymscy katolicy – rodzi Syna według Swej natury, zaś z istoty pierwszej i drugiej Hipostazy pochodzi Duch Święty, zatem: czym innym jest istota Ojca, czym innym natura Ojca i Syna (razem), a jeszcze czymś innym będzie istota Samego Ducha Świętego” (s. 72).

Dogmatyczne rozważania świętego biskupa Efezu, skupione wokół dogmatu trynitarnego pozwalają Autorowi rozprawy ukazać św. Marka jako odważnego teologa, który swoją działalnością apologetyczną niewątpliwie wpłynął na losy Kościoła.

Rozdział III skupia się na zagadnieniach eschatologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem życia pozagrobowego. Również i ten rozdział skupia się na apologetycznej działalności świętego Marka i jego polemiki z rozwijaną na Zachodzie koncepcją czyśćca. Struktura analizowanej apologii odpowiada koncepcji poprzedniego rozdziału. Autor w pierwszej kolejności opiera się na źródłach skrypturystycznych (s. 77-87), a następnie wykorzystuje argumenty św. Marka oparte na fundamencie patrystycznym (s. 87-96). Doktorant podkreśla częste posługiwanie się źródłami liturgicznymi, które dla efeskiego biskupa mają głęboko teologiczny i doktrynalny charakter. W rozprawie odnajdziemy zarówno szczegółową argumentację, jak i jasną, przejrzystą i sumaryczną ocenę: „nauczanie o *purgatorium* stanowi jednym słowem obrazę Boga, Który w Swej nieograniczonej mądrości, z całą pewnością nie powołałby do istnienia czegoś, co miałyby się z celem swojej egzystencji” (s. 94). Dalej Autor przedstawia kolejne zagadnienia eschatologiczne – wskreszenie, sąd i życie wieczne, które chociaż zauważalnie krótsze i pozbawione podrozdziałów, zbudowane są w porządku wcześniej obranym w rozprawie: źródła z Pisma Świętego, z dzieł teologicznych i liturgicznych i dziedzictwa kanonicznego.

Rozdział IV zatytułowany „Wybrane elementy życia duchowego i liturgicznego” przedstawia liturgiczną spuściznę św. Marka Efeskiego. Autor rozprawy łącząc w kolejnych rozdziałach dogmatykę i liturgikę, ukazuje holistyczną koncepcję teologiczną Eugenikosa, która stanowi fundament prawosławnej teologii – spójność w sferze dogmatycznej,

doktrynalnej i teologicznej z sferą duchowości, praktyki i życia liturgicznego. Komplementarne przedstawienie myśli Ojców Kościoła przygotowywane w formie rozpraw naukowych do dnia dzisiejszego często pomija istotny element ich twórczości – twórczość liturgiczną, spychając ją tym samym poza obszar „oficjalnej” teologii. Doktorant, opierając się na dominującym w prawosławnej teologii holistycznym ujęciu, uzupełnia tym samym zauważalne braki niektórych z wcześniej wspomnianych opracowań źródłowych poświęconych św. Markowi Efeskiemu.

Struktura rozdziału IV nie skupia się jedynie na wyekscerpowaniu treści teologicznych z tekstów liturgicznych. Już pierwszy podrozdział przedstawia stwierdzenia św. Marka dotyczące znaczenia modlitwy. Ukazując rolę i funkcję modlitwy Autor rozprawy przybliża praktyczne wskazówki związane z życiem modlitewnym, by następnie skoncentrować się na fundamentalnej dla św. Marka modlitwie indywidualnej, tj. modlitwie Jezusowej (s. 121). Istotnym jest fakt, że treść kolejnych podrozdziałów podkreśla spójność chrześcijańskiej *theorii* oraz *praksis* (s. 126-127). W ten sposób nie tylko dogmatyka i liturgika są ukazywane jako spójność i zbieżność, lecz na takiej samej zasadzie św. Marek traktuje praktyczną i merytoryczną sferę modlitewną. Św. Marek, podobnie jak wschodni ojcowie i cała wschodnia teologia, nie rozdziela sfer *theorii* i *praksis* i chociaż wskazuje na ich specyfikę, podkreśla przy tym jednoznacznie ich wspólny i spójny cel – więź i relację z Bogiem.

W kolejnym podrozdziale (s. 130) Autor dokonuje analizy nabożeństw cyklu dobowego. Fragment ten stanowi kontynuację rozważań na temat znaczenia modlitwy i życia liturgicznego, które opierają się o dzieła św. Marka. Jedyną uwagę, którą należałoby w tym miejscu podkreślić, jest ogólnikowy tytuł paragrafu, który może wprowadzać czytelnika w zakłopotanie. Sugerowałbym dookreślenie tytułu, który wyjaśniłby, że tematem podrozdziału nie jest całościowe opisywanie historycznej praktyki znanej św. Markowi, lecz przedstawienie komentarzy teologiczno-liturgicznych św. biskupa, nawiązujących do struktury, treści i celu tych nabożeństw.

W kolejnych paragrafach przedstawione są opisy nabożeństw epoki św. Marka, przy czym w większości odnoszą się one do samej struktury, z nielicznymi nawiązaniami do treści. Symbolika obrzędów i znaczenie modlitw stosunkowo często są wyjaśniane w oparciu o wypowiedzi świętych ojców, przez co główny temat rozprawy staje się nieco mniej zauważalny. Wydaje się, że dla potrzeb rozprawy wystarczyłaby analiza komentarzy liturgicznych św. Marka. Oprócz tego zasadnym byłoby także podkreślenie, że w zmieniającej się i wzbogacanej tradycji liturgicznej, opis struktury nie zawsze odpowiada późniejszej lub współczesnej praktyce. Ponadto w wielu momentach św. Marek nie wprowadza tutaj nowych elementów bądź wyjaśnień a opiera się wyłącznie na znanych komentarzach ojców (por.

wyjaśnienie czasu gromadzenia się na modlitwę przez Apostołów o trzeciej, szóstej, dziewiątej godzinie dnia oraz w pierwszej wieczornej godzinie – s. 150).

Po omówieniu nabożeństw cyklu dobowego Autor, w kolejnym podrozdziale, przybliża zagadnienia natury liturgicznej związane z misterium Eucharystii. Wyjaśnia m.in. praktykę sprawowania Eucharystii na chlebie kwaśnym (s. 164-170). Odrzuca on możliwość wykorzystania praśnych chlebów do Liturgii i w oparciu o świadectwa Pisma Świętego i dziedzictwo myśli Kościoła określa je jako chleby „niedoskonałe i martwe” (s. 165). Zarówno ten jak i kolejny podrozdział – „znaczenie słów epiklezy w kanonie eucharystycznym oraz moment przemiany Darów”, ukazują wyraźnie polemiczny i apologetyczny charakter twórczości św. Marka. W obu podrozdziałach zasadnicza treść apologii św. Marka opiera się na znanych i uznawanych na Wschodzie słowach św. ojców i dziedzictwie Pisma Świętego i Tradycji Świętej. Myśl teologiczna św. biskupa Efezu jest więc spójna i komplementarna z nauczaniem Kościoła prawosławnego. Jedyne czego nieco brakuje w tych podrozdziałach to uwypuklenie własnych, autorskich komentarzy i uzupełnień przedstawionych w podejmowanych kwestiach przez św. Marka. Jak można się jednak spodziewać, zadanie takie wykracza znacznie poza zaplanowane i postawione przez Doktoranta cele pracy. Zabrakło również głębszej więzi pomiędzy rozdziałami „dogmatycznymi” a treścią rozdziału „liturgicznego”.

W Zakończeniu (s. 179-183) Autor dokonuje syntezy przedstawionych w treści Rozprawy elementów i formułuje wnioski końcowe. Doktorant wskazuje na triadologię jako na fundament i bazę działań św. Marka. Następnym wnioskiem końcowym jest stwierdzenie, że eschatologia św. Marka „w najmniejszym nawet stopniu nie odbiega od wielowiekowej Tradycji Kościoła” (s. 180). W zestawieniu z przedstawioną w rozdziale trzecim treścią, wniosek końcowy i jego uzasadnienie wydają się nieco uproszczone i pomijają aspekt polemiczny i apologetyczny, które jak wynika z treści rozdziału III sprowokowały św. Marka do wzmożonej aktywności w tym temacie. Kolejne wnioski reasumują przedstawione w rozdziale IV elementy liturgiczne.

Na podstawie wniosków końcowych Autor charakteryzuje św. Marka Efeskiego, jako biskupa i teologa, który opierał się na trwałym fundamencie Pisma Świętego i Tradycji Świętej, był wiernym kontynuatorem myśli świętych ojców. Doktorant próbuje obalić popularny mit o antyekumeniczności i fanatycznym nastawieniu św. Marka. Niezwykle cenne w tym zadaniu stają się więc charakterystyki zawarte w pierwszym rozdziale, opisującym życie i działalność biskupa Efezu.

Zakończenie pracy jest zwarte i spójne, lecz pozostawia pewien niedosyt. Możliwe, iż ustalenie wniosków końcowych byłoby głębsze, gdyby Autor uzupełnił kolejne rozdziały rozprawy o krótkie podsumowania.

W recenzowanej rozprawie Autor zmierzył się z rozległą i zróżnicowaną tematyką, którą usystematyzował i spróbował przedstawić w odniesieniu do fundamentów wiary chrześcijańskiej. Te zadanie zostało spełnione. Jednoznacznie należy stwierdzić, iż opracowanie to, opierając się na dostępnych źródłach, przy zaangażowaniu Autora w ich odkrycie i odpowiednie wykorzystanie, spełnia stawiany przez Doktoranta cel, jak również spełnia kryteria pracy doktorskiej.

Praca jest uzupełniona o *Wykaz skrótów pozycji obcojęzycznych* (s. 184), *Bibliografię* (s. 185-203) oraz polskie i angielskie streszczenia (s. 204-209).

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa ks. mgr. Adama Magruka jest interesującym studium dogmatyczno-liturgicznym, napisanym zgodnie z metodologią pracy naukowej. Naukowy wywód został przedstawiony przejrzystym i precyzyjnym języku, odpowiednio wykorzystującym terminologię teologiczną i liturgiczną. Efekty przeprowadzonych badań zostały przedstawione w sposób zaplanowany i przejrzysty, o czym świadczą zagnieżdżone podrozdziały. Szkoda jedynie, że w tej strukturze zabrakło miejsca na pogłębioną analizę porównawczą, która przecież stanowiła istotny faktor w działalności polemicznej św. Marka.

Praca jest napisana pięknym językiem. Nie zauważyłem poważnych potknięć stylistycznych, a jedynie marginalne błędy literowe (m.in. s. 157).

W podsumowaniu pragnę stwierdzić, iż rozprawa ks. mgr. Adama Magruka jest pierwszym w Polsce tak gruntownym i kompletnym opracowaniem poświęconym osobie św. Marka Efeskiego. Jest to Rozprawa, która opiera się na zasadach przyjętych w prawosławnej teologii, która wszystkie przejawy działalności pasterskiej stawia na równi i w każdym upatruje treści teologicznych i dogmatycznych. Ta spójność, podkreślana przez temat rozprawy i strukturę pracy, sprawia że mamy do czynienia z kompletną charakterystyką życia i twórczości św. Marka. Dla celów publikacji warto byłoby uzupełnić ją jedynie o pogłębione wnioski uwzględniające również polemikę pomiędzy chrześcijańskim Wschodem i Zachodem.

Mam nadzieję, że praca ks. mgr. Adama Magruka doczeka się publikacji w formie książkowej i zainspiruje innych naukowców do jeszcze bardziej szczegółowych badań

poświęconych św. Markowi Efeskiemu. Wskazane w recenzji wątpliwości, pytania i zastrzeżenia w żaden sposób nie pomniejszają wartości pracy.

Wniosek końcowy

Rozprawa ks. mgr. Adama Magruka stanowi wnikliwą pracę badawczą, ujawniającą sprawność metodologiczną cechującą się wartościami merytorycznymi. Jest to dzieło kompleksowe i oryginalne. Autor wykazał, że posiada dużą wiedzę o teologii dogmatycznej, terminologii, eklezjologii i liturgice Kościoła prawosławnego i potrafi ją w uporządkowany i systematyczny sposób przekazać. Z tych też powodów stwierdzam, iż rozprawa ks. mgr. Adama Magruka spełnia wymogi stawiane tego rodzaju pracom naukowym i stawiam wniosek o kontynuowanie przewodu doktorskiego.

Ks. dr hab. Marek Ławreszuk, prof. UwB
p.o. Kierownika Katedry Teologii Prawosławnej
Uniwersytetu w Białymstoku

Białystok, 13.05.2017